

UOT 81`373

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ HƏRBI LEKSİKANIN TARİXİ-GENETİK TƏHLİLİ

Mehriban L. ƏBDÜRRƏHİMOVA *

Tədqiqatın aktuallığını türk və Azərbaycan dilçiliyində hərbi leksikanın müqayisəli yolla hələ də dərinədən öyrənilmədiyi müəyyənləşdirir. Hərbi leksika müasir türk və Azərbaycan dillərinin leksik sisteminin ən mühüm sahələrindən biridir. Qədim, geniş tematik qrup və onun xarakteristikası, bu barədə xüsusi araşdırmalar dilin bütün lüğət tərkibinin təsviri prosesini canlandırır.

Məqalədə oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan türk və Azərbaycan türkcələrinin bəzi hərbi leksik vahidlərinin tarixi inkişafı izlənilir. Həmin ilkin sözlərin kökləri, həmin köklərin məna dəyişmələri nəzərdən keçirilir. Dillərin leksik sisteminin hər hansı bir mərhələdəki durumu və inkişafı həmin dillərin hansı ümumi və fərqli qanunauyğunluqlara malik olduğunu da göstərir. Bu cəhətdən Türk və Azərbaycan dillərinin tarixi leksikoloji problemləri müqayisəli aspektdə çox məhdud səviyyədə araşdırılmış və tədqiq olunmuşdur. Lüğət tərkibinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqları, konkret tarixi inkişaf yolu hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Açar sözlər: hərbi leksika, qədim hərbi sözlər, «sü» sözü, «er» sözü, «çeri» sözü», tarixi-genetik təhlil, hərbi terminlər

Giriş. Bizim bu tədqiqatın məqsədi – leksikologiyası müqayisə edilən dillərdə müasir dillə müqayisədə köhnəlmiş hərbi leksik vahidləri üzə çıxarmaq, seçmək və təhlil etmək və onların bir-birinə təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Konkret olaraq bir sıra vəzifələri yerinə yetirmək tələb olunur: hərbi işlə əlaqədar olan söz və terminləri ortaya çıxarmaq və müəyyənləşdirmək; hərbi terminlərin yaranma prosesini öyrənmək, sözügedən dillərdə inkişaf və funksionallaşma və xalqların tarixi ilə əlaqədar olan xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq; ortaya çıxarılan leksemləri sistemləşdirmək və təsnif etmək; adlandırma prinsiplərini təyin etmək; leksik təbəqənin tədqiqində əsas leksik-semantik prosesi göstərmək; tematik qrupları öyrənən zaman struktur-semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqdır.

Müşahidələr də göstərir ki, türk və Azərbaycan dilində çox sayda söz və ifadələr müxtəlif hərbi anlayış və mənaların ifadəsi üçün istifadə olunur.

* BDU, Şərqsünaslıq fakültəsi, Türk filologiyası kafedrası;
mehribanabdurrahimova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-1154-7805

Bunların əksəriyyəti xüsusi hərbi leksik vahidlərdir: sü, süngü, nobet, sancak, roket, fitil, hücum, naryad, ordu, asker və s.

Türk dillərində hərbi leksika sosial-tarixi prosesin məhsulu kimi maraqlı inkişaf yolu keçmiş, leksik-semantik cəhətdən zənginləşmişdir. Qədim türk dillərinin leksik sistemində hərbi anlayışlar sisteminin yaranmasında bu qəbildən olan sözlərin rolu böyükdür. Həmin sözlər müəyyən dövrlərdə hərbi vəziyyəti, o dövrün silahlarını, onların işlənmə səviyyələrini, kütləviləşməsini və s. əks etdirir. Məsələn: er, tüfək (tüfəng), silah, tank, top, radar, hərəkət (hərəkət), piyade, tabur, takım, manga, subay və s.

Türk dillərində hərbi terminologiyanın araşdırılması. B.Xəlilovun fikrincə, köhnəlmiş sözlər müəyyənləşərkən əsas meyar dilin müasir vəziyyətidir. Həmin sözləri müəyyənləşdirərkən tarixilik prinsipindən istifadə olunur [8, 76].

K.Musayev göstərir ki, hər hansı bir dildə köhnəlmiş sözlərin ilkin tematik və leksik-semantik qruplar üzrə tədqiqi gələcəkdə onların tipoloji, müqayisəli və müqayisəli-tarixi araşdırmaları üçün əsas şərt sayılır. K.Musayevin fikrincə, əsaslı müqayisə aparmadan həm qədim, həm də müasir türk dillərinin leksikası sistemi haqqında düşüncənin dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi çox çətindir. Müxtəlif abidələrdə işlənmiş qədim leksik layı öyrənməklə, ümumtürk, areal hadisələri və fərdi xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq mümkündür [15, 5].

Hər bir dilin lüğət tərkibi onun meydana gəlməsi və inkişafı tarixinin göstəricisidir. «Dilin leksikası morfolojiya və sintaksislə müqayisədə simvolik vahidlərin kontinuumunu əmələ gətirir ki, bu da yalnız sərbəst şəkildə ayrı-ayrı tərkib hissələrinə ayrıla bilər. Tarixən ən müxtəlif nominasiyaların köməyi ilə lüğət tərkibi maksimal və ənənələr üzrə zənginləşmiş, ədəbi dilin lüğət tərkibi ənənə və sistem üzrə nizama salınmışdır. Müxtəlif genetik-üslubi təbəqə arasında fərqlər meydana çıxmışdır. Əsasən türk dillərində leksikanın inkişafının ənənə və dövrlərinə baxış belə olmuşdur» [2, 8].

Qeyd edək ki, sözügedən hərbi leksikanı funksional, semantik, leksikoqrafik, genetik, sözyaradıcılığı əlamətləri üzrə tədqiq etmək olar. Hərbi leksikanı dilin digər semantik qrupları ilə qarşılıqlı əlaqələrini də müəyyənləşdirmək olar.

Tarixi hərbi leksika rus dilində F.Sorokoletov tərəfindən tədqiq edilmişdir [17]. Ayrıca türk dillərində hərbi leksika ümumi şəkildə araşdırılmışdır. Məsələn, tatar dilində [16]. Hərbi leksikanın öyrənilməsi tarixi çox qədimdir. Türkologiyada həmişə bu mövzu tədqiqat obyektinə olmuşdur. Türk, özbək, qazax, qırğız, Azərbaycan, başqırd və s. dillərdə monoqrafik işlər ortaya qoyulmuşdur.

Praktik işlərə bu sahədə daha çox təsadüf olunur. Yəni bu sahədə zəruri ehtiyac olaraq sözlük və lüğətlər meydana çıxır. Türkiyədə Cümhuriyyət dövründə hərbi işi və hərbi fəaliyyəti əks etdirən hərbi terminlər lüğətləri tərtib edilmişdir [3].

İlk rusca-türkcə hərbi lüğət XIX yüzildə işıq üzünə görmüşdür. Az sonra bir-birinin ardınca xeyli sayda sözlüklər tərtib edilmişdir. TDK tərəfindən 20

min leksik vahidi əhatə edən «Ansiklopedik Askeri Terimler Sözlüğü» oxuculara təqdim edilmişdir [5].

1969-cu ildə Y.A.Yakovlev «Puti razvitiya i sposobi obrazovaniya tu-reqkoy voennoy terminologii» əsərində türk hərbi terminlərinin yaranma yollarına, onların linqvistik xüsusiyyətlərinə, əsas geniş-mənşə mənzərəsinə, alınma hərbi terminlərin mənimsənilmə problemlərinə müəyyən qədər aydınlıq gətirmişdir. Müəllif bu əsərdə tərcümə lüğətlərindən, danışıq kitabçalarından hərbi terminləri toplayaraq onları vahid sistemə salmışdır [18]. T.V.Bayjanovun «Qazax dilində hərbi leksika» (1973) əsərində ayrı-ayrı hərbi adlar tarixi-etimoloji istiqamətdə [11], D.Q.Baxışov 1990-cı ildə Azərbaycan dilinin hərbi leksikasını [10], X.A.Dadabayeva 1981-ci ildə qədim özbək dilində hərbi leksikanı tədqiq etmişdir [14]. X.A.Dadabayevanın əsərində əsasən tarixi-etimoloji təhlil üstünlük təşkil edir. Müəllif tədqiq etdiyi lüğət vahidlərini leksik-semantik aspektdə təsnif etmişdir Ç.Qaradjayev «Türkmən dilində hərbi leksika» (1978) adlı namizədlik dissertasiyasında hərbi terminologiyı təsnif edir, müəyyən bölgülərə ayırır, onları leksik-semantik baxımdan qruplaşdırır. O, 14 adda silah adının tarixi-etimoloji anlamlarını göstərə bilmişdir [12].

Hərbi sözlərdən ibarət tarixi dil materialları qədim türkdilli abidələrdə geniş dairədə işlənmişdir. Tarixən ən geniş səpgidə istifadə olunan hərbi leksik vahidlərdən biri «sü» olmuşdur. Həmin söz «əsgər, ordu, qoşun» və s. mənalarında işlənmişdir. Tarixən hərbi sənəti ilə əlaqədar mətnlərdə bu söz çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. «Sü» sözündən tarix boyu xeyli sayda düzəltmə və mürəkkəb, eləcə də söz birləşməsi formasında terminoloji vahidlər törəmişdir (kalın sü, terkin sü, sübaşı, sü uyar düşman uymaz,

Başqa tədqiqatlar, lüğətlər göstərir ki, Türkiyədə hərbi məqsədli səfərlər, yürüşlər, hərəkətlər, silah və təchizat kimi mövzularla əlaqədar hərbi sözlər və ifadələr də get-gedə inkişaf dairəsini artırmışdır. Zaman keçdikcə hərbi texnologiya dəyişmiş, yeni silah növləri meydana gəlmiş, necə deyirlər, «savaş, müharibə» konseptinə münasibət yeniləşmişdir.

Bütün türk xalqları üçün ortaq olan, türk dillərinin hamısını əhatə edən Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının «Divan»ı, oğuz abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud», Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatı kimi qaynaqlar müqayisə edilən türk və Azərbaycan dillərinə məxsus tarixi hərbi sözləri öyrənmək üçün zəngin material verir.

Berta (1994, 2002) Orxon-Yenisey mətnlərində 40-a qədər hərbi termini təhlil etmişdir. Bu abidədə sü (qoşun), sülə (qoşun çəkmək), ya (yay), ok (ox), sanun (sərkərdə), bağa (yüksək mənəblərdən biri), er (həçrəbçi, döyüşçü) və s.

Tarixi hərbi terminlər üzərində Türkiyə türkcəsində müəyyən işlər yazılmışdır. Müxtəlif mənbələrdə «sü» kəlməsi ilə bağlı, 100-dən çox hərbi sözün və ifadənin işləndiyi müəyyən edilmişdir (*savaş, askerlik* və s.) Təşkilatlanma, hərbi birliklərdən savaşda istifadə, taktika və strategiya ilə əlaqədar xeyli sayda hərbi söz və ifadələr, təbii olaraq, hər dövrdə yaranmışdır [6, 104-133].

Orxon-Yenisey mətnlərində hərbi sözlərin işlənməsi: oğuz tapa süledim

ilki sü taşkıymış erti ekin sü erti üç oğuz süsi basa kelti yadağ boldı tep alğalı kelti sinar süsi ebig barkig yulğalı bardı sinar süsi sünüşgeli kelti (KT D-32) = Oğuz dođru ordu yürüttüm. İlk (birinci) ordu dıřarı çıkmıřtı. İkin (ci) ordu evde \yerleşik idi. Üç Oğuz ordusu basıp geldi. (Bizim için) yaya, kötü oldular deyip yenmeye keldi. Ordunun yarısı evi barkı yağmalamağa gitti. Ordunun yarısı da savařmaya geldi. Həmin mətnlərdə əsəğəri rütbə və ünvan adları da çox işlənmişdir: kağan, sünüş, tegiş, uruş, řad, tarkat, buyruk begler və s.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da hərbi sözlər: Abidənin dilində oğuz mənşəli hərbi sözlər çoxdur: *alay, gözçü, yaraq, yağ, sancaq (bayraq), çavuş, aqın (axın), oxçı, tuğulğa (şdem)* və s.

Bunların bəzilərinə müasir Azərbaycan dilində rast gəlmək olmur. Əksinə müasir türk dilində bunların bir çoxundan istifadə olunur. Məsələn: *sancaq*. 1. Bayrak, liva. 2. Çoğunlukla askeri birliklərə verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı və gönderli bayrak. 3. Tar. Osmanlı yönetim teşkilatında illerle ilçeler arasında yer alan yönetim bölümü, mutasarrıflık. 4. Den. Gemilerin sağ yanı [7, 1254].

Çavuş sözü müasir Azərbaycan dilinə yeni daxil olmuşdur.

«Akıncı» düzəltmə sözü türkcədə «savařçı» sözünün sinonimii kimsi işlədir: düşman ülkesinə akın yapan savařçı. Yahya Kemal Beyatlı'nın «Akıncı» adlı şeiri də vardır. Türkiyə türkcəsində *akın* sözünün bir sıra mənaları fərqləndirilir. Həmin mənələrdən biri «düşmən torpaqlarını didərgin etmə, basqın: Bin atlı, akınlarda çocuklar gibi řendik \Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik. [9, 36-37]

Oq. *Oqla ol qılıc açılan zənciri urdı* [4, 103], Qara polad uz qılıcum tartaydım [4, 119],

Yaraqlı. Yaraqlı altmış adam gəlir [4, 113]

Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg [4, 32]

Sügü (ştıknoc). *Sügüsün* çəküb əlindən aldı, dəpəsinə urdu [4, 121],

Şeşpər (fars) - Altıdilli toppuz-qədim silah. (Dəmirçiođlu. Mən onun nə qılıncından qorxuram, nə şeşpərindən. Keçdi xəyalından əlində şeşpər; Qıratın belində baban Korođlu (Ə.Ziyatay).

Bu sözlər leksik-semantik cəhətdən nominativ xarakter daşıyır. Bu tipli hərbi sözləri İ.Qasımov məqaləsində nominativ xarakterli leksik-semantik qrup (1), feil əsaslı hərbi leksik vahidlər (2) və (3) digər parametrlili leksik hərbi vahidlər olmaqla təhlil etmişdir [13, 48-53].

Mahmud Kaşğari «Divan»ının leksikasının tarixi-genetik layı əsasən türk mənşəlidir. İ.Kazımov «Mahmud Kaşğari «Divan»ı və çağdaş türk dilləri» kitabında yazır ki, XI yüzillikdə qədim türkün hərbi sənəti də geniş inkişaf prosesi keçirmişdir. Bu sahə ilə məfhumların adları da tutum etibarlı ilə əhatəli olmuşdur: akıncı (gecə düşmənə basqın edən əskər, I, 190; amaç (hədəf, nişangah, I, 125; atım (nişançı, sərrast atıçı, I, 142; çəriğ (qoşun, ordu, I 159), kübə yarıq (zireh, III, 22) və s. Müəllif silah adlarından danışır və yazır ki, qədim türklər silah anlamında «*tolum*» sözündən istifadə etmişlər. «Tolum» bütün silahlara verilən ümumi addır. Bundan əlavə, aşağıdakı silah adları da türk və Azərbaycan

can dilləri üçün tarixi fakta çevrilmişdir. Həmin adlar tarixi silah adlarından, silahların hissələrindən və növlərindən ibarətdir: aşuk\yaşuk (dəbilqə), I, 239, bərgə\bərkə (qamçı, qırmanç), III, 285, bügdə\bükdə (xəncər) I, 105, kalkan (qalxan) I, 432, süngü (mizraq, nizə) III, 319, yətən (taxta yay) III, 26 və s. [1, 124-125].

Nəticə. Hər bir dilin lüğət tərkibi milli və alınma baza əsasəndə zənginləşir və müxtəlif sahələr yaradır. Əlbəttə, konkret dilin leksik mənzərəsini mütləq şəkildə, bütün təfərrüatlı ilə yaratmaq mümkün olan şey deyil. Hər iki dilin leksik sistemində bu qəbildən olan sözlər funksionallıqmışdır. Müəyyən inkişaf qanunauyğunluqları, leksik ümumilik aşkar edilmişdir.

Bu tədqiqatın əsas istiqamətlərini belə müəyyənləşdirmişdik: hərbi sferada leksik dəyişmələr inkişaf prosesində müşahidə olunur. Hərbi leksikada semantik proseslər öz qanunauyğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusi hərbi anlayışlar ifadə edən leksikanın dilin ümumi leksikası ilə münasibəti genişdir. Proses terminləşmə və determinləşmə hərbi leksika sistemində dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

Hərbi leksikanın tarixi-genetik layının (ümumaltay, türk-monqol, ümumtürk və alınma) aşkar olunması, onların etimoloji və leksik-semantik cəhətdən səciyyəsi göstərir ki, onlar çoxplanlı, geniş, həcmcə böyükdür. Bunların içərisində ümumtürk layı üstünlük təşkil edir (atmaq (atəş)).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hərbi leksika özünə məxsus struktur, semantik, leksik və funksional xüsusiyyətlərə malikdir və nəticədə türk və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tarixi inkişafını əks etdirir. Ənənəvi hərbi leksika müqayisə olunan dillərdə lüğət tərkibinin passiv fonduna aiddir. Arxaikləşmə dərəcəsinə görə onları müəyyən qruplara ayırmaq olar: 1) anlaşılmayan hərbi sözlər; 2) dildə nisbi anlayış daşıyanlar. Leksikoloji planda aparılmış tədqiqatın nəticələri hər iki xalqda olan hərbi gerçəkliyi tarixən inikas etdirir. Bir çox hərbi sözlər funksional planda tematik baxımından tarixizm və arxaizmlərdən ibarətdir, bunlar dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsini təşkil edir. Hərbi leksik layın leksik-semantik qrupu nominativ xarakter daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov İ. Mahmud Kaşğari «Divan»ı və çağdaş türk dilləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.124-125.
2. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild. Bakı: Təknur, 2010, 400 s.
3. Kip Selahaddin A. Askeri Kamus. İstanbul, 1939, Karakuzu S.H. Askeri terimler. I, II, III c. İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi 1955
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, s.103
5. Nurhan Sabuncuoğlu. Ansiklopedik askeri terimler sözlüğü. İngilizce-Türkçe. İstanbul: TDK yayını, 2018.
6. Süer Eker. Sü ve sü ile yapılan tarihi askeri terimler üzerine disiplinlerarası bir inceleme. // Türkbilig, 2006, № 12, s.104-133
7. Türkçe sözlük. 2. Ankara: TDK yayını, 1988, 1679 s
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
9. Yahya Kemal. Kendi Gök Kubbemiz. İstanbul: “Akıncı”, MEB, 1989, s.16-17.

10. Багышов Д.Г. Военная терминология азербайджанского языка. Автореф. дис. .. канд.филол.наук. Баку, 1990.
11. Байжанов Т.В. Военная лексика газакском языке. Автореф. дис... канд.филол.наук. Алма-Ата, 1973.
12. Гараджаев Ч. Военная лексика туркменском языке. Дис....канд. филол.наук. Ашхабад, 1978.
13. Гасымов И. О военной лексике эпоса «Китаби-Деде Горгуд». *Žmogus ir Žodis*, 2013, № 15(1), s.48-53 // https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/99641/1/ISSN1822-7805_2013_T_15_N_1.PG_48-53.pdf
14. Дадабаев Х.А. Военная лексика стапаозбекском языке. Автореф. дис. .. канд. филол. наук. Ташкент, 1981
15. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975, 75 s.
16. Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. Казань: Академии Наук Республики Татарыстан, 2015, 196 с.
17. Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке. Л.: Наука, 1970, 382 s.
18. Яковлев Ю.А. Пути развития и способы образования турецкой военной терминологии. Автореф. дис. ..канд.филол.нак. М., 1969.

ИСТОРИКО-ГЕНЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТРАДИЦИОННОЙ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ НА ТУРЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

МЕХРИБАН Л. АБДУРРАГИМОВА

РЕЗЮМЕ

Актуальность исследования выявляет и определяет, что военная лексика в турецкой и азербайджанской лингвистике еще не была изучена сравнительно глубоко. Военная лексика - одно из важнейших слоев лексической системы современных турецкого и азербайджанского языков. Древняя, обширная тематическая группа и ее характеристики, специальные исследования по ней возрождают описательный процесс всей лексики языка.

В статье прослеживается историческое развитие некоторых военных лексических единиц турецкого и азербайджанских языков, относящихся к огузской группе тюркских языков. Учитываются корни этих исходных слов и изменения значения этих корней.

Состояние и развитие лексической системы языков на любом этапе также показывает, какие общие и различные закономерности имеют эти языки. В связи с этим историко-лексические проблемы тюркского и азербайджанского языков изучаются и исследуются очень ограниченно в сравнительном аспекте. Общие закономерности развития словарного запаса, конкретный исторический путь развития до сих пор четко не определены.

Ключевые слова: военная лексика, устаревшие военные слова, слово «су», слово «эр», слово «чери», историко-генетический анализ, военные термины.

HISTORICAL-GENETIC ANALYSIS OF VOCABULARY OF TRADITIONAL MILITARY IN TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

MEHRIBAN L. ABDURRAHIMOVA

SUMMARY

The relevance of the study identifies and defines that military vocabulary in Turkish and Azerbaijani linguistics has not yet been studied in depth in a comparative way. Military lexicon is one of the most important areas of the lexical system of modern Turkish and Azerbaijani languages. An ancient, wide thematic group and its characteristics, special researches on it revive the descriptive process of the whole vocabulary of the language.

The article traces the historical development of some military lexical units of Turkic and Azerbaijani Turkic languages, which belong to the Oghuz group of Turkic languages. The roots of those initial words and the changes in the meaning of those roots are considered.

The state and development of the lexical system of languages at any stage also shows what general and different regularities these languages have. In this regard, the historical lexical problems of the Turkic and Azerbaijani languages have been studied and researched in a very limited way in a comparative aspect. The general patterns of development of the vocabulary, the specific historical development path have not yet been clearly defined.

Keywords: military vocabulary, ancient military words, word "su", word "er", word "cheri", historical-genetic analysis, military terms